

HAL
open science

Organizace tisku učebnic v Čechách. Přizpůsobení jedné tereziánské reformy

Claire Madl

► **To cite this version:**

Claire Madl. Organizace tisku učebnic v Čechách. Přizpůsobení jedné tereziánské reformy. Cornova, 2017, 7 (1), pp.57-71. halshs-01671742

HAL Id: halshs-01671742

<https://shs.hal.science/halshs-01671742v1>

Submitted on 22 Dec 2017

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

CORNOVA
REVUE ČESKÉ SPOLEČNOSTI PRO VÝZKUM 18. STOLETÍ
7. ROČNÍK, Č. 1, 2017

Cornova

Revue České společnosti pro výzkum 18. století

7. ročník, č. 1, 2017

Výkonný redaktor Josef Táborský

Redakční rada Veronika Čapská, Marie-Elizabeth Ducreux, Josef Fulka, Martina Ondo Grečenková, Christine Haug, Jiří Hrbek, Eva Kowalská, Jiří Kubeš, Hedvika Kuchařová, Christine Lebeau, Claire Madl, Tomáš Malý, Marc Niubo (zástupce předsedy), Miroslav Novotný, Taťána Petrasová, Marie Ryantová, Václav Smyčka, Rudolf Svoboda, Daniela Tinková, Dušan Uhlíř, Michael Wögerbauer (předseda), Jan Zdichynec

Vydaly Česká společnost pro výzkum 18. století, Šárecká 57, CZ - 160 00 Praha 6, IČO: 69061670
a Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Na Florenci 1420/3, CZ - 110 00 Praha 1, IČO: 68378068,
v říjnu 2017

O časopise www.ucl.cas.cz/cornova

Adresa ÚČL AV ČR, Na Florenci 1420/3, CZ - 110 00 Praha 1

Kontakt cornova18@gmail.com

Grafická úprava a sazba Studio Lacerta (www.sazba.cz)

Tisk Tiskárna Nakladatelství Karolinum, Praha

Vychází dvakrát ročně

Cena 200 Kč

Předplatné zajišťuje jménem vydavatele firma SEND Předplatné

Kontakt send@send.cz

ISSN 18046983

Registrační číslo MK ČR E 19213

Vychází s podporou Akademie věd ČR

Obsah

Studie

Petr Kreuz / 7

Osmapadesátý článek Theresiany – tradiční pojetí či dekriminalizace deliktu magie?
The 58th Article of the Theresiana – Traditional Conception or Decriminalisation
of the Offense of Magic Art?

Marek Fapšo / 33

Alois Klar mezi slepotou a osvícením. Vědění, moc a vynález sociální péče
Alois Klar between Blindness and Enlightenment. Knowledge, Power and the Invention
of Social Care

Claire Madl / 57

Organizace tisku učebnic v Čechách. Přizpůsobení jedné tereziánské reformy
The Organization of Textbooks' Publishing in Bohemia. Adapting One of the Theresian Reforms

Dmitrij Timofejev / 73

Původci a čtenáři rukopisné produkce z Čech
Příspěvek k dějinám vzdělanosti v „dlouhém“ 18. století
Originators and Readers of Bohemian Manuscripts. Contribution to History of Literacy
in the “Long” 18th Century

Alena A. Fidlerová / 99

Duchovní život českých sympatizantů obnovené Jednoty z Husince u Střelína
v dlouhém 18. století, popsány na základě ojedinělého rukopisného pramene
Spiritual Life of Czech Sympathizers of the Herrnhut Unitas Fratrum from Husinec near Strzelin
in the Long 18th Century, Described according to a Unique Manuscript Source

Recenze a zprávy

Eva Hajdinová: Z cesty své nesejdeme (Sixtus Bolom-Kotari) / 125

Sixtus Bolom-Kotari: Svoboda svědomí (Eva Hajdinová) / 129

Daniel Ehrmann – Norbert Christian Wolf (edd.), Klassizismus in Aktion
(Taťána Petrasová) / 135

Spectators in Europe, zpráva z konference 9. 12. – 11. 12. 2016 (Václav Smyčka) / 139

Sprava zo seminara Francie a české země v 17. a 18. století – Vzájemné vazby
a ovlivnění v hudebním životě (Dominika Moravčíková) / 142

Obecné pokyny pro autory

Claire Madl

Organizace tisku učebnic v Čechách Přizpůsobení jedné tereziánské reformy

The Organization of Textbooks' Publishing in Bohemia Adapting One of the Theresian Reforms

■ **Abstract:** In the context of Maria Theresa's educational reforms, the article analyses the introduction of new school textbooks in Bohemia as an attempt to build a new type of state economic enterprise. For the first twenty years after compulsory education was introduced in 1774, a balance had to be struck for the publication of textbooks between standardization and adaptability, in order to overcome the obstacles and conflicts inherent in the reforms. In implementing the reforms it was thus necessary to deviate from certain fundamental principles – dirigism, uniformity and centralization. An economic system based on the awarding of privileges was faced with the challenge of meeting public order on an unprecedented scale. Moreover, an economic model for publishing schoolbooks had to be devised that could function as an instrument of social policy while remaining financially sustainable. The new publishing house had to ensure regular high-volume distribution of the new product throughout a territory that lacked any commercial infrastructure in the field of bookselling.

■ **Keywords:** state reform; school textbooks; publishers; booksellers; book market; state publishing house; Enlightenment reform; innovation; state monopoly

■ **Klíčová slova:** státní reforma; učebnice; nakladatelství; knihkupectví; knižní trh; státní nakladatelství; osvícenská reforma; inovace; státní monopol

■ **Kontakt:** CEFRES (Praha) – claire@cefres.cz

V úvodu ke svému dopisu adresovanému kancléři Heinrichu Kajetanu Blümegenovi císařovna Marie Terezie píše, že chystá reformu školství, neboť jí k tomu „nutí“ zrušení jezuitského řádu.¹ Kromě údajné zdrženlivosti panovnice vůči reformám, jež je předmětem mnoha interpretací, se ale nenechme zmást tvrzením, že tato reforma byla vynucená.² Organizace vydávání učebnic začala již před oficiálním rozpuštěním Tovaryšstva Ježíšova (1773) společně s reformou katechismu a zřízením normální školy ve Vídni

¹ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Vídeň, Unterricht, Studien-Hofkommission (dále jen OeStA, AVA, Vídeň, Unterricht, StHK) Teil 1 (1760–1791), kt. 1, fasc. 1, 162 ex 1774, f. 196v. Marie Terezie Heinrichu Kajetanu Blümegenovi (1715–1788), předsedovi Česko-rakouské kanceláře 25. 1. 1774: „Durch die Aufhebung des Jesuiten Ordens, welcher den Unterricht der Jugend seit 200. Jahren fast allein besorget hat, bin Ich bemüssiget worden auf die Künftige nöthige Unterweisung meiner sämmtl.[ichen] Unterthannen und das ganzen Studien Wesen mein besonderes Augenmerk zu richten.“

² V tomto případě šlo třeba o způsob, jak obcházet předvídatelnou zdrženlivost vůči reformě. O náboženské proselytické motivaci Marie Terezie při iniciování reformy základního školství viz Joseph Alexander von HELFERT, *Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia I*, Praha 1860, s. 121–122. Grete Klingenstein zhodnocuje dopad zrušení jezuitského řádu i konzervatismu Marie Terezie na reformy školství in: Grete KLINGENSTEIN, *Bildungskrise. Gymnasien und Universitäten im Spannungsfeld theserianischer Aufklärung*, in: Walter Koschatzky (ed.), *Maria Theresia und ihre Zeit*, Salzburg – Wien 1979, s. 213–223, zde s. 219, 221.

(1771).³ Reforma základního školství tak dalece přesahovala pouhý záměr nahradit jezuity a odpovídala silné vůli školní záležitosti transformovat. Je příkladnou reformou osvícenského absolutismu.⁴

Školská reforma a edice nových učebnic jsou totiž vzorem systematicky provedené osvícenské reformy, opírající se o kritické, racionální a celistvé zhodnocení tehdejší situace a dobových pedagogických metod a o sestavení alternativního nástroje.⁵ V progresivním duchu se snažila šířit vzdělání mezi všemi obyvateli a přizpůsobit se úrovni (zejména věkové) žáků.⁶ V tomto ohledu byly učebnice jejími hlavními nástroji a prostředkem její realizace.⁷

Projekt tisku školních učebnic dále dokonale odpovídal cíli vytvoření habsburského *Gesamtstaatu*, protože vyžadoval účinný správní nástroj nejen na úrovni centrálních, zemských a krajských institucí, ale i na lokální úrovni. Historikové v tomto ohledu poukazovali na skutečnost, že vydávání nových školních knih bylo svou uniformitou vektorem centralizujícím a germanizujícím.⁸

Šlo ale i o reformu utilitární, jejímž cílem bylo pozvednout intelektuální úroveň obyvatelstva a zlepšit výnos jeho práce.⁹ Tento utilitarismus představoval sám o sobě omezení, v jejichž důsledku byla školská reforma značně konzervativní, jak již poukázala historiografie.¹⁰ Proto se stalo normální školství a učebnice předmětem zkoumání procesu „společenské disciplinace“, jíž se současně vědecké práce věnují nejvíce.¹¹

³ Mezi četnými studiemi věnovanými reformě uvádíme ty, které se zabývají i školským nakladatelstvím: Joseph Alexander von HELFERT, *Die Gründung der österreichischen Volksschule*, zde s. 490, kap. 7; Jan ŠAFRÁNEK, *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů I. R. 862-1848*, Praha 1913, s. 120-189; Vladimír ŠTVERÁK, *Pedagogická literatura na přelomu 18. a 19. století v Čechách*, Praha 1986, s. 27-33, o principech a metodách učení ve Felbigerově knize o pedagogické metodě; Petr VOIT, *Tiskárna normální školy*, in: *Encyklopedie knihy*, Praha 2006, s. 905-907.

⁴ Odborná diskuse o tomto pojmu a o reformách, které jsou připisány tomu hnutí, je velice bohatá. Karl Otmar von ARETIN definuje osvícenský absolutismus jako „pole napětí“, které lze zvlášť používat v případě reformy škol: *Europa im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Absolutismus* in: Helmut Reinalter - Harm Klütting (edd.), *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*, Wien - Köln - Weimar 2002, s. 11-32.

⁵ James VAN HORN MELTON, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Cambridge 1988.

⁶ O vydávání učebnic jako nástroji sociální politiky uvažoval V. WALTER, *Idea nakladatelské a sociální činnosti*, in: Antonín Dolenský (ed.), *Kněžní kultura doby staré i nové*, Praha 1926, s. 209-217.

⁷ James VAN HORN MELTON, *From Image to Word. Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century Austria*, *Journal of Modern History* 58-1, 1986, s. 95-124, zde s. 112-118.

⁸ J. ŠAFRÁNEK, *Školy české*, s. 135-136.

⁹ Bernhard HACKL, *Die staatliche Wirtschaftspolitik zwischen 1740 und 1792. Reform versus Stagnation*, in: Helmut Reinalter (ed.), *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*, Wien - Köln - Weimar 2008, s. 97-124, s. 213-219.

¹⁰ Je to patrné například v diskuzi ohledně přítomnosti biblických textů v katechismech nebo snížení počtu gymnázií. J. VAN HORN MELTON, *Absolutism*, s. 224; J. ŠAFRÁNEK, *Školy české*, s. 148-159; Josef HANZAL, *Příspěvek k dějinám školství a jeho správy v Čechách v letech 1775-1848*, *Sborník archivních prací* 26, 1976 s. 221-260, zde s. 239.

¹¹ Barbara GANT, „National-Erziehung“. *Überwachung als Prinzip. Österreichische Bildungspolitik im Zeichen von Absolutismus und Aufklärung*, in: H. Reinalter (ed.), *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*, s. 97-124; Pavel BĚLINA - Milan HLAVAČKA - Daniela TINKOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české*

Méně známé je však utváření nového ekonomického modelu souvisejícího s tiskem učebnic, ačkoli právě ten nám umožňuje nahlédnout na další aspekt tereziánských reforem, konkrétně na vůli „reformovat“, ale zároveň se vyhnout skutečným plošným „inovacím“ a spíše empirickým způsobem původní plán adaptovat „za chůze“.¹²

V rámci zkoumání způsobů provedení této reformy, která vyústila ve vznik státního podniku ojedinělého typu, zde představíme překážky, rozpory a způsoby jejich řešení související s vydáváním nových školních učebnic v Čechách během prvních dvaceti let od zavedení Všeobecného školního řádu v prosinci 1774. Umožňují totiž chápat reformu jako mocenský projekt, jenž aby byl uskutečněn, vyžaduje rovnováhu mezi normativností a adaptabilitou. Ta má zaručit jeho integritu i to, aby se přizpůsobil danému kontextu a aby si ho osvojili lidé zodpovědní za jeho implementaci.

Podíváme se nejprve na to, jak se reforma během svého zavádění v Čechách musela odchýlit od základních principů – řízenosti, uniformizace a centralizace. Hospodářský systém založený na přidělování privilegií čelil výzvě fungovat pro veřejnou poptávku bezprecedentních rozměrů. Dále musel být ekonomický model nakladatelství učebnic postupně vymyšlen takovým způsobem, aby mohl sloužit jako nástroj sociální politiky a zároveň zůstal ekonomicky udržitelný. Při zavádění reformy jsme zároveň svědky dalšího problému, a to jak zajistit plynulou a pravidelnou distribuci nového produktu na celém území s nedostatečnou obchodní infrastrukturou v oblasti knihkupectví.

Řízenost, uniformita a centralizace. O principech reformy a jejich úpravách

Původní program a jeho přizpůsobení

Autoři reformy v čele s Johannem Ignazem Felbigerem (1724–1788), zaháňským augustiniánským opatem, vytvořili soubor učebnic v německém jazyce, které byly následně dekretem prohlášeny za oficiální a výhradní učební pomůcky císařských a královských škol.¹³ Tyto učebnice představovaly nové metody hromadného vyučování. Učebnice určené pro základní (triviální) školy vydávala dolnorakouská školní komise (*Schulkommission*), která měla od roku 1772 na jejich edici pro habsburské dědičné země výhradní

XI.a. 1792–1860, Praha – Litomyšl 2013, s. 167–171; dále několik univerzitních prací: Michal KNEBLÍK, „Discipline“ lidových vrstev. *Reforma elementárního školství a vzdělávací literatura v jazykově českém prostředí 1774–1805*, diplomová práce FF UK, 2009; Jakub RAŠKA, *Hodnotový systém ve výuce Normální školy v Praze na přelomu 18. a 19. století. Příspěvek k dějinám státu*, bakalářská práce FF UK, 2013. Tuto problematiku zařazuje do historiografického kontextu jejího rozkvětu v 60. letech 20. století Stefan EHRENPREIS, *Bildungsoffensive als Politikum. Frühneuzeitliche Schulbildung zwischen Konfession- und Finanzpolitik*, in: Joachim Bahlcke – Thomas Winkelbauer (edd.), *Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern*, Wien – Köln – Weimar (= Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 58) 2011, s. 39–49, zde s. 40–45.

¹² Philippe MINARD, *La „réforme“ en France et en Angleterre au XVIIIe siècle. Sens et fortunes d'un mot d'ordre*, *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 56–4b, 2009, s. 5–13, zde s. 8.

¹³ Kromě už citované literatury: Ingeborg JAKLIN, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert aus dem Wiener Verlag Trattner und dem Schulbuchverlag*, Wien 2003; Vladimír ŠTVERÁK – Jan MRZENA, *Felbiger a Kindermann. Reformátoři lidového školství*, Praha 1986.

právo.¹⁴ Tiskli je vídeňští tiskaři, se kterými komise uzavřela smlouvu, na jejímž základě šla většina zisku přímo do její kasy.¹⁵ Později se jedním ze smluvních tiskařů stal Johann Thomas Trattner, který též získal výhradní právo na tisk učebnic pro gymnázia.¹⁶ V době vydání Všeobecného školního řádu byly ve Vídni již vydávány učebnice pro triviální školy, které měly pokrýt potřeby dědičných zemí, jichž se reforma školství týkala.

Během příprav školské reformy v Čechách však upozornil nejvyšší purkrabí Karel Egon Fürstenberg na skutečnost, že většina dětí mluví česky, a že bude tudíž potřeba učebnice do tohoto jazyka přeložit.¹⁷ Podle něj šlo také o záruku, že se českým dětem dostane stejného vzdělání jako ve zbytku monarchie. Tento názor ostatně zastával i Felbiger a sama Marie Terezie, která hájila mínění, že je nezbytné pozvednout úroveň základního vzdělání v mateřském jazyce.¹⁸ I přesto měla v počátcích šíření reformy na základě modelu aplikovaného v Prusku a ve Slezsku výhradní postavení němčina. Ta byla totiž mimo jiné považována za jazyk, který umožňoval získat další znalosti nad rámec triviálního vzdělání. Školský program tedy trval na nutnosti šířit vědomosti v němčině, zejména pak mezi budoucí učitele, o které se reforma opírala.¹⁹ Velmi výmluvná je v tomto ohledu oprava v již zmiňovaném dopise Marie Terezie Heinrichu Kajetánu Blümegeňovi, kde její sekretář před zmínku „v německém jazyce“ dodal přídatné jméno „überaleinzuführend“ (tj. „které se musí zavést všude“).²⁰ V lednu roku 1777 byl vydán nový dekret připomínající, že zvládnutí němčiny je hlavním cílem triviálního vzdělání, což napovídá tomu, že výsadní postavení němčiny nebylo dostatečně respektováno.²¹

Od začátku zavedení reformy se počítalo s tím, že pražská komise pro normální školy bude objednávat učebnice pro svou potřebu od dolnorakouské školní komise a že jí za ně bude platit jako každý jiný komisionář. O těchto platbách existují záznamy, které dokazují, že byly pravidelně odesílány a že pro školský rozpočet představovaly značné výdaje (přibližně 1000 zl. ročně v letech 1776 a 1777, v dalších letech pak vždy více než 150 zl.).

¹⁴ Dolnorakouská Školní komise dostala privilegium pro soubor základních učebnic v r. 1772, srov. J. HELFERT, *Die österreichische Volksschule*, s. 491. I. JAKLIN, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert*, s. 111.

¹⁵ Kopie smluv, které uzavřela dolnorakouská Školní komise 22. 11. 1774 s tiskáři Josephem Kurzböckem a Jakobem Antonem Ghelenem, se nachází v Národním archivu v Praze (dále jen NA, Praha), ve fondu Komise pro normální školy (dále jen KNŠ), kt. 1, inv. č. 6a, 30. 7. 1775 (jde o datum schůze Komise), bod 8. Viz Peter R. FRANK – Johannes FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden (= Buchforschung 4) 2008, s. 254.

¹⁶ I. JAKLIN, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert*, s. 114, uvádí bez zmínky o smlouvě, že Trattner tiskl pro *Normalschulverlag*. Trattner dostal privilegium pro gymnaziální knihy v roce 1776.

¹⁷ Fürstenberg a Felbiger korespondovali ohledně zavedení nových škol na Fürstenbergovu panství: NA, Praha, České Gubernium, Prezidium Gubernia, 1771–1781, kt. 18, fasc. 16, inv. č. 18. Viz též: J. HANZAL, *Příspěvek k dějinám školství*, s. 223.

¹⁸ Anna M. DRABEK, *Die Frage der Unterrichtssprache im Königreich Böhmen im Zeitalter der Aufklärung*, *Österreichische Osthefte* 38, č. 3, 1996, s. 329–365, s. 339. Zde též další literatura o reformě škol v Čechách.

¹⁹ J. VAN HORN MELTON, *Absolutism*, s. 13–22.

²⁰ „(...) auf alle Land- und Stadt-Schulen überaleinzuführend[e] deutsch[e] Sprache“, OeStA, AVA, Vídeň, Unterricht, StHK Teil 1 (1760–1791), kt. 1, fasc. 1, 162 ex 1774, f. 196v. Marie Terezie Heinrichu Kajetánu Blümegeňovi 25. 1. 1774.

²¹ K[arel] KABÁT, *Významná účast knihtiskárny Státního nakladatelství na vytvoření knihy české*, in: A. Dolenský (ed.), *Knížní kultura doby staré i nové*, Praha 1926, s. 218–224, s. 220.

V Praze však bylo celoplošné zavedení němčiny považováno za neuskutečnitelné. V únoru 1775, při druhém zasedání komise pověřené provedením reformy, se její členové dohodli, že námitky nejvyššího purkrabího budou oficiálně prezentovat před vídeňským ústředím, tedy Dvorskou studijní komisí (*Hofstudienkommission*), společně s žádostí o povolení tisknout v Praze překlady vídeňských čítanek (*Vorlesbücher*).²² Jediným uvedeným odůvodněním pro tento požadavek byla mateřština cílové populace. Tento argument však vycházel ze snahy přizpůsobit výuku dětem, což byla jedna z hlavních zásad školské reformy. Dvorská komise tento požadavek sice v dubnu odsouhlasila, nicméně vyhradila si právo ověřovat správnost překladů, čímž opět zdůraznila svůj záměr konsolidovat pevnou ústřední správní moc i přes tento ústupek v oblasti jazykové jednoty.²³

Byla však nutná ještě jedna odchylka od původního systému. Již v prvních měsících od zavedení reformy se ukázalo, že náklady na dopravu učebnic nejsou zanedbatelné a že vybraní vídeňští tiskaři sami poptávku uspokojit nedokážou.²⁴ Náklady vydaných knih svědčí o ekonomické váze a šíři celého nakladatelského projektu (skutečnost, že se nám dnes jen těžko naskytne příležitost pracovat s původními exempláři těchto učebnic, nepramení z jejich skromného nákladu, ale z jejich nedostatečné konzervace). Bylo tedy nutné učinit ústupky i na poli centralizovanosti reformy, odchýlit se od původních principů a umožnit pražské Komisi pro normální školy tisknout na svém území spolu s překlady i německé učebnice pro triviální školy (a výhradně jen ty).²⁵

Díky těmto dvěma koncesím se z pražské komise pro normální školy postupně stalo nakladatelství, které muselo pro naplnění svého poslání sehnat nezbytné finanční prostředky, tiskaře a schopné pracovníky.

Zničení původního systému aneb jakoby zcela jiná monarchie

Oficiální učebnice nevznikaly na poli neoraném. V Čechách se v této době již tisklo, improtovalo a prodávalo určité množství slabikářů a učebnic čtení, a to jak v němčině, tak v češtině. Z dnešního pohledu byla tato situace pro zavedení školské reformy výhodná, protože na území Čech už existovala poptávka, nakladatelská tradice a distribuční síť, na jejichž základě teoreticky mohla reforma stavět a dále je rozvíjet. Zprvu však bylo toto dědictví kvůli požadavku na uniformizaci systému považováno spíše za překážku. Společně se zaváděním nových oficiálních učebnic se totiž zakazovalo používání „starých“ knih a školní inspekce pravidelně dohlížely na jejich odstranění. Existující trh s učebnicemi, který spolu s kalendáři, liturgickými a modlitebními knihami pronikl až

²² NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 2, zasedání ze dne 25. 2. 1775, bod 8. Jde o *Lesebuch für Schüler der deutschen Schule*. Následně byly přeloženy další učebnice triviálních škol: *A B C oder Namenbüchlein, Schulordnung, Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Erbländern, Kern des Methodenbuches, besonders für die Landesschulmeister in den k. k. Staaten* (až v r. 1777); do češtiny dlouho nebyla přeložená jen učebnice z aritmetiky (*Anleitung zur Rechenkunst*) a též *Deutsche Sprachlehre*. Viz V. ŠTVERÁK, *Pedagogická literatura*.

²³ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 1, 24. 4. 1775 výtah z dekrety ze dne 12. 4. 1775.

²⁴ Felbiger toto vysvětluje Marii Terezií v roce 1778 ohledně katechismů: OeStA, AVA, Vídeň, Unterricht, StHK Teil 1, kt. 107, fasc. 11 (Katechismen), Felbiger Marii Terezií 13. 1. 1778, f. 140–141.

²⁵ V. ŠTVERÁK, *Pedagogická literatura*, s. 31–32. NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 1, kopie dekrety ze dne 15. 6. 1775.

na odlehlý venkov, tak musel projít kompletní proměnou. Zásoby, které byly o to větší, že trh s pedagogickými knihami byl doposud velice stabilní, se najednou staly nepoužitelnými. Místní nakladatelé a tiskaři, kteří do výroby učebnic investovali, se tak opakovaně obraceli na pražskou školní komisi se svými stížnostmi, aby ji upozornili na potíže, jež jim reforma způsobila.

Pražští tiskaři, tj. vdova Sophia Klauserová, Franz Augustin Höchenberger, Jan Karl Hraba a rodina Pruschových, adresovali hromadnou stížnost přímo pražskému Guberniu, v níž vysvětlují, že se odjakživa („von undenklichen Zeiten“) věnují tisku nejrůznějších učebnic („Taffeln, Nahmenbücher, Slabykarz, Schul-Evangelien, Schul-Catechismus“) a že do svého podnikání a například i do výroby příslušných dřevořezů investovali mnoho peněz.²⁶ Explicitně zmiňují „škodu“, kterou jim neprodané „značné“ zásoby „starých učebnic“ („alten / beträchtlichen Vorrat der Schülbücher“) působí. V závěru stížnosti se pak někteří z nich demonstrativně podepisovali jako „vydavatelé a tiskaři učebnic“.²⁷

Vzhledem k počtu zachovalých exemplářů těchto učebnic lze jen těžko posoudit, zda „značné zásoby“ neprodejných výtisků, které tiskaři ve stížnosti uvádějí, odpovídaly skutečnosti, nebo šlo z jejich strany o oportunismus. Znamé jsou například slabikáře vydané v Praze vdovou Klauserovou právě v roce vyhlášení Všeobecného školního řádu (1774), tiskařem Geržábekem z roku 1773 nebo Hilgartnerem z Jindřichova Hradce v roce 1775 – možná je ale známe právě proto, že se po zavedení reformy hůře prodávaly.

Je však zřejmé, že pro tyto knihy představovalo masové vydávání oficiálních učebnic, založené na politice nízkých cen a bezplatné distribuci části nákladu, značnou konkurenci. Díky několika zachovalým exemplářům z let 1775–1800 víme dnes o šesti na sebe navazujících vydáních čítanek v češtině i v němčině, z nichž každá měla dva díly. Dochovalo se též pět vydání českého slabikáře a tři slabikáře německé. Nicméně podle výdajů tiskárny na vazbu je pravděpodobné, že tyto učebnice vycházely pravidelně, vždy v nákladu 2000 výtisků.²⁸ Podle dostupných zdrojů však přesto jejich počet nebyl dostatečný na to, aby nahradily všechny „staré“ učebnice.

Prodej starých učebnic musel dokonce být zakázán dekretem, který byl několikrát rozeslán do všech krajů (v letech 1778, 1780 a zvláště pak 1782). Za jeho porušení hrozila knihkupcům konfiskace prodávaných exemplářů. Vrchní dohlížitel (*Oberaufseher*) pro školské záležitosti Ferdinand Kindermann von Schulstein prováděl pravidelné inspekce, při nichž konstatoval, že se staré učebnice ve školách dále používají. Několika knihkupcům byly knihy zabaveny – v Kouřimi bylo na základě udání zkonfiskováno 13 slabikářů a 4 abecední tabulky a onen udavač, jenž byl rychtářem, očekával za svou horlivost náležitou odměnu.²⁹ V Berouně bylo 24. května 1780 na trhu zabaveno 27 sla-

²⁶ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 4, zasedání ze dne 6. 5. 1775, bod 2, žádost není datovaná, ale musela být odeslána mezi 25. 4. a 6. 5. 1775.

²⁷ Druhou stížnost poslali Sophia Klauserová, Franz Augustin Höchenberger, Johanna a Vinzenz Pruschovi (Průšovi) i po tom, co Komise pro normální školy vybrala J. F. Schönfelda za tiskaře učebnic (viz níže): NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 6a, 30. 7. 1775, bod 4.

²⁸ Johannes Hofinger uvádí, že se tisklo na 135 000 exemplářů různých edic katechismu mezi 1773 a 1778, viz: Johannes HOFINGER, *Geschichte des Katechismus in Österreich von Casinius bis zur Gegenwart*, Innsbruck – Leipzig 1937, s. 104.

²⁹ NA, Praha, KNŠ, kt. 21, inv. č. 73, 29. 4. 1780, bod 17.

bikářů (*Buchstabierbüchel*) a 32 abecedních tabulek (*ABC Taflein*).³⁰ Nejvýznamnější co do počtu zabavených knih je pak případ chebského knihvazače Johanna Michaela Fritsche, který v listopadu 1780 požádal o povolení k prodeji 2000 „starých“ slabikářů, jež mu ležely na skladě.³¹ Tyto konfiskace nám umožňují učinit si představu o konkurenčním knižním trhu, který existoval současně s trhem oficiálním i po zavedení reformy.³²

Učebnice dříve produkovala i jezuitská tiskárna, kde se tiskly učebnice latiny a řečtiny a také katechismy, které tiskla i arcibiskupská tiskárna. Jdouce hůře na odbyt, tyto knihy představovaly ekonomickou zátěž. V roce 1777 vyslovil sám nejvyšší purkrabí své pochyby o nutnosti vydávat nové edice učebnic latiny, neboť se příliš nelišily od těch jezuitských, kterých v Klementinu ležely skladem stovky. Jeho pochyby a finanční argumenty se ve Vídni nesetkaly s vřelým přijetím, což dokazuje odpověď dvorské komise: „Co na to říci! Vypadá to, jako by vaše zpráva přicházela z úplně jiné monarchie. Veškeré instrukce o tom, jak má být vedena výuka, byly do Čech zaslány již před dvěma lety. Zdá se však, že byly aplikovány jen velmi málo nebo dokonce vůbec.“³³

I po pěti letech od zavedení nových učebnic do škol zásoby starých knih představovaly nadále problémy. Brněnští ředitelé škol se na pražskou komisi obrátili s dotazem, co mají dělat s „nepoužitelnými“ učebnicemi latiny vydanými klementinskou tiskárnou.³⁴ Franz Pur, prefekt klatovské školy, bývalé jezuitské instituce, byl odvážnější a rozhodl se poslat zásoby starých učebnic do Prahy a vyžádat si za ně náhradu v hodnotě 74 zl. a 18 kr. – podobné obchodní praktiky byly v té době poměrně běžné.³⁵ Troufalý požadavek se mu vyplatil, neboť gubernium mu za ně náhradu opravdu poskytlo. Správce školní tiskárny se nicméně nechal slyšet, že se tyto knihy nebudou vykupovat za více než jeden zlatý za metrický cent. Trvalo tedy dlouhou dobu, než se nové učebnice začaly ve školách používat celoplošně, a díky existenci soukromé výuky nikdy nezískaly monopol.

I přes všechny námitky a obavy pražských tiskařů z toho, že je neprodejně zásoby starých učebnic přivedou na mizinu, se mohlo zdát, že pro ně reforma školství může být naopak prospěšná, a proto je jejich stížnost doprovázena nabídkou služby. Bylo totiž zjevné, že stát kvůli celoplošnému zavádění reforem nechá vytisknout učebnice u soukromých ekonomických subjektů.

³⁰ NA, Praha, KNŠ, kt. 20, inv. č. 71, 17. 3. 1780, bod 25. Jde o šest obchodníků nebo kramářů, z nichž každý má velmi málo výtisků. Nejlépe vybavena je vdova Ludmila Schneyder ze Žebráku, kterou zastihla inspekce se 14 slabikáři a 8 tabulkami písmen. Další konfiskace: tamtéž, kt. 21, inv. č. 74, 24. 5. 1780, bod 11.

³¹ NA, Praha, KNŠ, kt. 25, inv. č. 80, 13. 1. 1781, bod 1.

³² Tyto zákazy představovaly přechodný postup, protože reforma usilovala o to, zakázat používání neoficiálních učebnic jen ve školách, ne však při soukromém učení. V roce 1784 proto rozhodla dvorská studijní komise, že knihkupci a kramáři mají „samozřejmě“ právo prodávat jiné učebnice než ty z c. k. školních nakladatelství – OeStA, AVA, Vídeň, Unterrichts, StHK Teil 1, kt. 108, fasc. 21 (Böhmen), 206 ex 1784.

³³ OeStA, AVA, Vídeň, Unterrichts, StHK Teil 1, kt. 107, fasc. 1, 200 ex 1777, ff. 6–9 (Fürstenbergovy dopisy ze dne 21. 6. 1777 a 4. 7. 1777, koncepty odpovědí 1. 8. 1777 a 9. 8. 1777).

³⁴ NA, Praha, KNŠ, kt. 21, inv. č. 73, 29. 4. 1780, bod 2.

³⁵ NA, Praha, KNŠ, kt. 23, inv. č. 75, 28. 7. 1780, bod 29.

Od režimu privilegií k zavedení „veřejné zakázky“

Hospodářská příležitost?

Systém zavedený v roce 1772 ve Vídni přinesl finanční zisk spojený s uvedením povinných učebnic jak pro školní komisi, tak pro jejího správce, který obdržel část zisku.³⁶ Pražští tiskaři předvíдали slibnou příležitost, proto předložili úřadům spolu se stížnostmi řešení pro odškodnění: stačilo jen, aby komise pro normální školy zadala tisk učebnic právě jim. Považovali zakázku za dostatečně výnosnou, a proto podali kolektivní žádost.³⁷

Školská reforma odstartovala prudký vzestup pedagogických nakladatelských projektů. Nejenže své služby guberniu nabízeli nakladatelé a tiskaři, ale dokonce i učitelé se snažili zanést do programu své metody a nabízeli komisi jejich vydání.³⁸ Všechny tyto žádosti byly nicméně jedna po druhé vzápětí zamítnuty a ústřední moc se držela korpusu oficiálních učebnic sestaveného v roce 1774.

Transparentnost veřejné zakázky?

Zdá se, že výběr tiskaře byl polootevřený, ačkoli nevíme, zda byly vydány oficiální specifikace zakázky. V přibližně stejnou dobu (24. a 25. dubna 1775) zaslali cenové nabídky dva tiskaři: Wolfgang Christian Gerle a Felizian Mangold, přičemž bezpochyby reagovali na „výběrové řízení“, jelikož jejich nabídky obsahovaly totožná kritéria (název učebnic, kvalitu papíru, výši nákladů).³⁹ Kontaktován byl však pouze první z nich, jelikož Mangold podotkl, že ho k reakci na výzvu přesvědčil Gerle. Sdružení tiskaři připojili k výše zmíněné stížnosti kolektivní žádost bez toho, aby nabídli cenu; zdá se tedy, že přesné podmínky výběrového řízení neobdrželi. A konečně poslední zájemce, který už jednu veřejnou zakázku na tisk formulářů pro katastr nemovitostí obdržel, se ucházel sám: Johann Nepomuk Ferdinand Schönfeld. Jeho ceník odpovídal kritériím zmíněným Gerlem a Mangoldem, ale datum zaslání jeho nabídky není známé. Jeho ceny však byly nepřekonatelné: o polovinu levnější než Mangold! (Gerle nabízí vázaná díla, takže je srovnání obtížné.) Ze zdánlivých finančních důvodů tedy získal zakázku Schönfeld, což na první pohled nevzbuzuje žádné podezření.

Tato objednávka u jediného knihtiskaře se ovšem rozcházela s dosavadní politikou přidělování privilegií. Ta – přinejmenším na úrovni argumentace – spočívala ve snaze o vyváženost mezi větší skupinou dodavatelů, čímž měla být garantována potřebná kvalita a zároveň tak státní aparát mohl poskytnout živobytí více živnostníkům. Ostatně ve Vídni komise uzavřela na stejné učebnice smlouvu se dvěma dodavateli. Právě přikrý rozpor s tradicí byl v roce 1775 jedním z hlavních argumentů sdružených tiskařů:

³⁶ O zisku školního nakladatelství se zmiňuje: I. JAKLIN, *Das österreichische Schulbuch*, s. 112.

³⁷ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 1, 30. 7. 1775. Autoři stížnosti jsou Johanna Pruschová (Průšová), Franz Augustin Höchenberger a Sophia Klausarová.

³⁸ Osm formálních žádostí bylo odmítnuto mezi 1775 a 1781. Mezi nimi figurují projekty učebnic profesorů normální školy, ale též učebnice angličtiny, dějin Uherska a matematiky, jako např. od Franze Bartela, ohledně které se opakovaně vedl spor: NA, Praha, KNŠ 1775–1784, kt. 23, inv. č. 76, 26. 8. 1780, bod 20; kt. 34, inv. č. 95, 3. 5. 1782, bod 27.

³⁹ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 4, 6. 5. 1775, bod 2.

tato reforma je obírá o živobytí, „nutí je k žebrání“; avšak právě oni mají zkušenosti a potřebný materiál k tisku učebnic.⁴⁰ Vdova Průšová prohlásila, že má schopného faktora. Franz Augustin Höchenberger zdůrazňoval, že je mladý a profesně začínající, a proto potřebuje nutně zakázky. Nakonec byla tato veřejná zakázka, která by bývala mohla vyvážit škody způsobené reformou, přidělena ne s ohledem na tradici profesní podpory, ale ve prospěch jednotlivce. Později se navíc přidělení zakázky Schönfeldovi ukázalo být přímo katastrofálním rozhodnutím.

Diskreditace systému

Na jednu stranu nebyla smlouva uzavřená se Schönfeldem pro komisi tak výhodná jako smlouva vídeňských tiskařů Kurzböck a Ghelena se školní komisí Dolních Rakous. Studijní dvorská komise tedy spěšně zaslala do Prahy smlouvy, které silně doporučila.⁴¹ Schönfeld však ani svou smlouvu nedodržel. Kvůli stlačení ceny byly knihy špatně vytisknuté, na nekvalitním papíře, jež dětské ruce velmi rychle poničily.⁴² Na začátku roku 1776 bylo jasné, že Schönfeld není schopen požadovanou zakázku dodat a smlouva byla zrušena. Následné Schönfeldovy stížnosti dokazují, že výběrové řízení nebylo zcela transparentní. Sám se totiž zmiňoval o vysoce postavených přátelích, díky nimž získal důvěru úřadů.⁴³ Jsou také známy opakované stížnosti a obvinění Schönfelda ze strany jeho kolegů.⁴⁴

Druhý odborník, který z reformy těžil, byl knihvazač, jenž po zrušení jezuitského řádu v listopadu 1773 získal do správy klementinskou tiskárnu: Anton Elsenwanger.⁴⁵ Právě na něho začali tiskaři útočit od roku 1775, tzn. ještě před rozhodnutím přidělit bývalou jezuitskou tiskárnu školní komisi pro její potřeby.⁴⁶ Dosavadní tiskaři totiž odmítali uznat Elsenwanger jako tiskaře, protože byl členem cechu knihvazačů. To, že stát nerespektoval systém odbornosti různých knižních profesionálů, na které byl doposud kladen zásadní důraz, pro ně představovalo nepřijatelnou novotu.⁴⁷

⁴⁰ Tamtéž. Žádost není datována, ale musela být odeslána mezi 25. 4. a 6. 5. 1775. K této společné žádosti jsou dále osobní dopisy vdovy Johanny Pruschové (Průšové) a Höchenbergra (bez data).

⁴¹ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 6a, 30. 7. 1775, bod 11. Obě smlouvy vznikly v listopadu 1774.

⁴² NA, Praha, KNŠ, kt. 2, inv. č. 14, 9. 3. 1776, bod 2. Po inspekci v Českých Budějovicích byly přinesené zpátky jedna Schönfeldova učebnice z roku 1775 v bídném stavu a jedna učebnice tištěná ve stejném roce Hilgartnerem v Jindřichově Hradci, která byla ještě použitelná: NA, Praha, KNŠ, kt. 21, inv. č. 74, 24. 5. 1780, bod 3.

⁴³ Michael WÖGERBAUER, *'Folglich ich keines Weges einem meiner Mit-Collegen nachtheilig bin'. Die Regulierung des habsburgischen Buchhandels unter Joseph II. am Beispiel des Buchdruckers J. N. F. von Schönfeld*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 34-2 (2009), s. 46-72, zde s. 57, cituje Schönfeldovu stížnost ze srpna 1776 adresovanou Marii Terezií (s. 65). Viz též: NA, Praha, KNŠ, kt. 1a, inv. č. 9a, 26. 11. 1775, bod 16 a další. Schönfeldova smlouva byla vypovězena až na jaře 1776, když bylo rozhodnuto přidělit bývalou jezuitskou tiskárnu Komisi pro normální školy: tamtéž, kt. 3, inv. č. 20, 1. 6. 1776.

⁴⁴ Michael WÖGERBAUER, *'Folglich ich keines Weges einem meiner Mit-Collegen nachtheilig bin'*.

⁴⁵ Monika KOLDOVÁ, *Jezuitská tiskárna v Praze (1635-1773). Na základě pramenů z Národního archivu, Sborník Národního muzea v Praze, řada C, L 1-4, 2005, s. 1-42, s. 28.*

⁴⁶ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 4, 6. 5. 1775, bod 2, viz pozn. 40.

⁴⁷ Vznik knihkupeckého řádu v r. 1772 byl právě založen na vymezení kritérií rozhodujících pro definici nové profese. V případě absence příslušného cechu, což byl v Praze případ jak knihtiskařů, tak knih-

Starý systém řízeného rozdělování zakázek mezi malý počet odborníků v uzavřené skupině připravené jednotně hájit své zájmy byl nahrazen způsobem zadávání veřejných zakázek, který se zejména s ohledem na jeho ekonomickou váhu jevil jako náhodný.⁴⁸ Spíše než k opravdové otevřené konkurenci, ke které později směřovaly reformy Josefa II.,⁴⁹ tento systém vedl k soustředění výroby do rukou aktérů s nejistou konkurenceschopností. Tyto vady vrhaly v očích odborníků stín na státní instituce, ale navíc nepůsobily dobře ani z pohledu vídeňských úřadů. Pravdou je, že Elsenwanger kumuloval pozici ekonomického ředitele školské tiskárny s fixní roční mzdou 200 zl. a knihvazače oficiálních učebnic, což mu zajišťovalo pravidelný příjem (přibližně 1000 zlatých ročně). Tiskaři, kteří se cítili být zrazeni, vznášeli závažná obvinění a útočili na konkrétní jedince: jak na Schönfelda, tak na Elsenwanger, který prý „vyždímá krev“ ze svých konkurentů, ačkoli by mu jednoduše mohla být přidělena pouze práce knihvazače, jež by mu k obživě stačila, a nabídka by mohla být postoupena uznaným tiskařům.⁵⁰

Obvinění z „osobního protežování“ bylo nejčastěji vytykáno samotnému Fürstenbergovi, a to i při jeho propuštění Josefem II. roku 1782.⁵¹ Ostatně tyto státní zakázky vyplývající z jedné z nejrozsáhlejších reforem byly na očích celé veřejnosti a konkurenti očekávali, že budou odpovídat tomu, co považují za spravedlivé. Mimochodem v devadesátých letech bylo na pozici knihvazačů školních knih vypisováno řádné výběrové řízení (*Lizitationen*).⁵²

V roce 1776 byla smlouva se Schönfeldem vypovězena a tiskárna Klementina byla postoupena školní komisi spolu se zaměstnanci, mezi nimiž byl technický ředitel Johann Adam Hagen a ekonomický ředitel Anton Elsenwanger. Zbývalo napravit Schönfeldem poškozenou pověst podniku.

Mezi sociálním opatřením a zaměřením na zisk: hybridní nakladatelství

Systém jednotné ceny

Finanční správa tiskárny spadala pod školní fond zřízený pro účely školní komise. Ten fungoval díky příjmu nadací „zděděných“ od jezuitů (nebo spíše jim zabavených) a díky dotacím českých stavů (každý zdroj se podílel 2000 zlatých ročně), dále pak díky různým soukromým darům a zisku z pravidelně pořádaných plesů.⁵³ Co se vydáží týče,

---

kupců, byly hlavními kritérii doložitelné učení v dané profesi, zkušenost a finanční solidnost. O tom viz Michael WÖGERBAUER, *Die Genese der „Ordnung für die Buchhändler in den kaiserl. königl. Erblanden“ von 1772*, Brücken NF 12, 2004, s. 135–162.

⁴⁸ O roli privilegií v hospodářství tiskařů viz: Michael WÖGERBAUER, *Folglich ich keines Weges einem meiner Mit-Collegen nachtheilig bin*, s. 59.

⁴⁹ Ohledně knižních profesí viz tamtéž a v širším kontextu: Bernhard HACKL, *Die staatliche Wirtschaftspolitik zwischen 1740 und 1792. Reform versus Stagnation*, in: H. Reinalter (ed.), *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*, s. 191–271.

⁵⁰ NA, Praha, KNŠ, kt. 1, inv. č. 4, 6. 5. 1775, bod 2.

⁵¹ Jaroslav PROKEŠ, *Počátky české společnosti nauk do konce XVIII. stol. 1774–1789*, Praha 1938, s. 161.

⁵² NA, Praha, Vrchní školní ředitelství, inv. č. 14, Index protokolů 1793–1797, „Buchbinder“.

⁵³ V roce 1777 dostal školní fond i úroky Dědictví svatováclavského; viz J. ŠAFRÁNEK, *Školy české*, s. 200.

s žádostmi ze všech koutů Čech svědčí o tom, že na komisi byl vyvíjen nátlak, co se týče příspěvků na platy vyučujících a na přestavbu či zbudování školních budov.

Tisk německých učebnic spočíval v pouhém vyhotovení kopií. Naopak pro učebnice v češtině bylo třeba najmout překladatele a zvláštní korektory. Musely však být prodávány za stejnou cenu jako učebnice v němčině – stanovení pevné ceny poukazuje na politiku nízkých cen záměrně zavedenou za účelem knihy maximálně zpřístupnit.⁵⁴ Čtvrtina výtisků byla rozdávána zdarma poté, co byly svázány, což ovšem znamenalo dodatečné náklady – vazba přibližně zdvojnásobila hodnotu knihy. Ušlý zisk byl vždy započítán do několika málo účetních zpráv, které pro toto období máme k dispozici.⁵⁵ Protože byla omezena marže, bylo nutné získávat příjem jinými způsoby.

První důsledek tohoto tlaku se týká kvality knih. Nevyskytují se v nich žádné vignety, kvůli kterým, jak bylo už zmíněno, tiskaři starých učebnic vlastnili štočky, které považovali za marnou investici. Uspořádání stránek bylo co nejefektivnější, titulní strana byla jednobarevná atd. Setkáváme se zde tedy s novým produktem vyrobeným ve velkém množství, zato méně lákavým a rychleji podléhajícím zkáze.

Velká nakladatelská dynamičnost

Druhým důsledkem finančního nátlaku způsobeného požadavky systému oficiálních učebnic bylo zavedení nezávislého nakladatelského programu, který měl přinášet zisk. Dvorská studijní komise zamítla mnoho nabídek, zejména projekty, které by mohly poškodit vídeňské aktivity, jež měly její ochranu.⁵⁶

Záhy se ukázalo, že knihy pro pedagogické účely v češtině, jež nemohly konkurovat oficiálním učebnicím, byly schváleny vídeňskými úřady. Ihned v prvních letech svého provozu komise pro normální školy v Praze (pod označením *Normalschulbuchdruckerei* nebo *Prawidelná sskolská kněhotiskárna*) zahájila své nejlukrativnější nakladatelské projekty. Mezi nejúspěšnějšími knihami figuroval český překlad traktátu *Pravá pobožnost* od Ludovika Muratoriho,⁵⁷ zpěvník,⁵⁸ ale také série Biblí k běžnému užívání (*Hand-Bibeln*) v novém českém, ale i německém překladu,⁵⁹ která nejspíše rozptýlila pochybnosti katolické církve spojené s šířením Písma mezi nejružnějšími věřícími.

Z dostupných informací – neúplných kvůli chybějící národní bibliografii českých zemí – se dozvídáme, že mezi lety 1775 a 1848 byla třetina knih, které nakladatelství vydávalo, v češtině. Zdá se navíc, že postupně vznikala specializace na české knihy.

⁵⁴ Podle ceníku z prvních roků byly jen knihy učitelů nebo rodičů dražší než 20 krejcarů: NA, Praha, KNŠ, kt. 3, inv. č. 20, 1. 6. 1776, bod 16.

⁵⁵ Známé seznam dlužníků např. mezi 1. 1. 1780 a 31. 3. 1780: NA, Praha, KNŠ, kt. 22, inv. č. 75, 28. 7. 1780 bod 25; a okomentované účetní zprávy z r. 1789: OeStA, AVA, Vídeň, Unterricht StHK, Teil 1, kt. 108, fasc. 21 (Böhmen), 231 ex 1789.

⁵⁶ Viz poznámku č. 38.

⁵⁷ *O prawé křestianské pobožnosti* (1778).

⁵⁸ *Kirchengesänge und Gebete gemäß der Gottesdiensteinrichtung zu Prag* (1787).

⁵⁹ Privilegium ze dne 16. 8. 1777, potvrzeno v roce 1782. *Bibl' Česká, to gest. Celé Swaté Pjsmo Starého y Nowého Zákona* (1781), *Die gantze H. Schrift* (1781), *Episstoly a Ewangelia na Neděle a Swátky přes celý rok* (1784), *Nowý Zákon Pána a Spasytele nasseho Gežjsse Krysta*, (1785), *Die Lektionen, Episteln und Evangelien* (1801) etc. Uvádíme data vydání zachovaných exemplářů.

Nakladatelství a ještě více tiskárna přitahovaly autory z řad profesorů, vyučujících a kléru, jak tomu bývalo v době fungování jezuitské tiskárny, a byly hnané rozkvětem intelektuálního a vědeckého života Prahy v letech 1770–1780. A to tak dobře, že vydávané učebnice nakonec tvořily pouhou třetinu titulů pod hlavičkou Tiskárny normální školy. Tiskárna investovala do nových fontů a pronajímala též své služby nakladatelům. Klesající důležitost hromadného tisku školních učebnic je znatelná na rozvržení obratu tiskárny. Od července 1776 do června 1777 představoval prodej učebnic 84 % z příjmu tiskárny, prodej gymnaziálních knih (pocházejících bezpochyby z jezuitských skladů nebo z Vídně) 9 %, zatímco práce tiskárny pro jiné nakladatele a autory představovala 4 %. Avšak v prvním čtvrtletí roku 1780 představoval prodej učebnic už jen 64 % z celé sumy, zatímco prodej ostatních děl se zvýšil na 20 % a tisk pro ostatní nakladatele a autory na 15 %. Došlo tedy ke značné proměně, tj. diverzifikaci činností.⁶⁰

Nemůžeme určit, které z odvětví bylo nejziskovější, jelikož nemáme k dispozici podrobné účty ze začátku tohoto podniku.⁶¹ Příjmy však byly pravidelně vkládány na účet školního fondu.⁶² Mezi lety 1777 a 1786 tento zisk představoval roční částku 4 000 zlatých, tj. tolik jako pravidelný příjem komise pro normální školy. Zdá se tedy, že byl zaveden životaschopný ekonomický model. Nakladatelství školních učebnic, vystupující pod označením „tiskárna“ a stále podléhající pevné kontrole Dvorské studijní komise a podpoře pražského gubernia, dostatečně rozšířilo svou aktivitu, a tak díky svým privilegiím dosáhlo finanční nezávislosti. Šíření školních učebnic, na kterém stál celý úspěch školské reformy, bylo poslední odvětví, jež musela školní komise obnovovat.

Vytvoření distribuční sítě směrem k venkovu

Nedostatečná distribuční síť

Je zarážející, že se mezi dlužníky školské tiskárny, kteří nám jsou známi z let 1776, 1777 a 1780, nacházelo velmi málo knihkupců, kteří by prodávali učebnice.⁶³ Může se zdát, že kvůli určení pevné ceny měl tento prodej minimální výnosnost a pro tyto odborníky nebyl příliš lákavý. Hlavní důvod je však ten, že v sedmdesátých letech nebyla v Čechách k dispozici stabilní a hierarchizovaná distribuční síť knih mimo hlavní město,⁶⁴ kde se školy zásobovaly přímo u tiskárny.

⁶⁰ NA, Praha, KNŠ, kt. 9, inv. č. 41, 11. 10. 1777 bod 10 obsahuje seznam dlužníků ze 30. 6. 1777, 30. 9. 1777 a výtah z pokladního deníku mezi 13. 7. 1776 a 30. 6. 1777. Pak kt. 22, inv. č. 75, 28. 7. 1780, bod 25, který obsahuje seznam dlužníků mezi 1. 1. 1780 a 31. 3. 1780.

⁶¹ Toto bylo náležitě kritizováno dvorskou účetní inspekcí v roce 1789: OeStA, AVA, Vídeň, Unterricht, StHK, Teil 1, kt. 108, fasc. 21 (Böhmen), 231 ex 1789, f. 5–11, zpráva ze dne 12. 2. 1789. Pravidelné účetní dokumenty od roku 1814 se nachází ve fondu Státní oblastní archiv (SOA), Praha, Státní nakladatelství (SN), inv. č. 403: Hlavní kniha roku 1814.

⁶² OeStA, AVA, Vídeň, Unterricht, StHK, Teil 1, kt. 108, fasc. 21 (Böhmen), 231 ex 1789.

⁶³ NA, Praha, KNŠ, kt. 9, inv. č. 41, 11. 10. 1777, bod 10, tamtéž, kt. 22, inv. č. 75, 28. 7. 1780, bod 25.

⁶⁴ K topografii knihkupců v Čechách je zatím nejpřehlednější: Karel CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1848*, Dodatek Sborníku Památníku národního písemnictví Strahovská knihovna 1–14, 15; 1966–1976, 1981, 467 s.; s. 525–563. Viz: <http://www.clavmon.cz/chyba/> (ze dne 17. 5. 2017).

Šíření učebnic bylo zprvu zaručeno nesystematicky aktéry podílejícími se na reformě. V roce 1777 byli nejdůležitějšími zákazníky tiskárny coby prodejci učebnic moravsko-slezské gubernium a řád piaristů.⁶⁵ Komise dostávala též objednávky od biskupů z Hradce Králové a Litoměřic, od děkanů, městských radních, krajských hejtmanů, správců panství, ředitelů škol atd. Než vyrazil Ferdinand Kindermann von Schulstein na své inspekce po krajích, bezpochyby naplnil svůj vůz učebnicemi. Nejednalo se tedy o distribuční síť odborníků z knihkupectví, ale o síť školské správy přidružené ke správě církevní. Tiskárna určitě musela prodávat na dluh, což byla další finanční zátěž. Prodejci měli totiž možnost splatit dluh až po prodání dostatečného množství knih.

Opakovaný výskyt patisků oficiálních učebnic vyhotovených zejména mimo Prahu,⁶⁶ ale také žádosti o povolení dotisku učebnic⁶⁷ potvrzují, že trh nebyl učebnicemi pocházejícími ze školské tiskárny nasycen. Všimli jsme si výše, že se „staré učebnice“ prodávaly ještě začátkem roku 1780. Výroba, a hlavně šíření oficiálních učebnic mohly být tedy zlepšovány.

Přesto se komise pevně držela monopolu, který jí byl přiznán, a nesnesla žádného místního dodavatele – i když ti, jak to dokázal například Václav Fuhr v Mostě v květnu 1782, byli schopni nabízet stejné ceny jako školská tiskárna a též rozdávat zdarma čtvrtinu výtisků.

Systém a síť *Büchertraffiken*

Za účelem rozšíření prodeje po celé zemi v první polovině 90. let zavedla komise systém řízený prodejními kanceláři – tzv. „trafikami“, a to snad podle modelu monopolu na prodej tabáku zavedeného Josefem II.⁶⁸ Pevně dané podmínky k obdržení povolení prodávat učebnice byly především schopnost koupit každoročně knihy za minimálně 25 zl. Následně byla z kupní ceny odečtena sleva 10 nebo 15 %; to znamená, že při prodeji byl zisk 10 až 15 %, což bylo v porovnání s běžnou marží knihkupců (obvykle 12. nebo 13. kniha zdarma, tzn. sleva 8 %) velmi příznivé. Bylo tedy akreditováno více než sto obchodníků. Je nám známo 108 obchodníků ze 13 krajů (z celkového počtu 16). Jejich počet se liší kraj od kraje. Nej hustěji pokrytými kraji jsou kraje Litoměřický (16 prodejců), Hradecký (16 prodejců) a hlavně Loketský (včetně Chebu) s 22 prodejci, pak Budějovický s 13 trafikami a konečně Berounský s 11 trafikami.⁶⁹

Kampaň na zavedení trafik vedená Komisí pro normální školy prostřednictvím krajských úřadů v letech 1793–1795 ukázala, že místní knihvazači se nejvíce zajímali o prodej učebnic, vytvořili totiž nejčastější skupinu prodejců (25 ze 108). Po nich přicházeli obchodníci nejrůznějších úrovní (20 „Handelsmänner“ a „Krämere“). Účastnili se však také vyučující a katecheti (18) a konečně v důležitých městech využívali příležitostí

⁶⁵ NA, Praha, KNŠ, kt. 9, inv. č. 41, 11. 10. 1777, bod 10.

⁶⁶ Tiskařům Karlu Laubovi v Litoměřicích v r. 1782 a Václavu Fuhrovi v Mostu v r. 1782, dále Josefu Hirschbergerovi v Klatovech v r. 1783 byly konfiskovány učebnice, které padělali: NA, Praha, KNŠ, 24. 5. 1782 bod 7, 11, 12 a 24; dále v roce 1790: NA, Praha, České Gubernium, Publicum (ČG Publ), 1786–1795, kt. 2361, sign. 115/181–195: 16. 9. 1790.

⁶⁷ NA, Praha, KNŠ, 24. 5. 1782, bod 12.

⁶⁸ NA, Praha, ČG Publ, 1786–1795, inv. č. 2224, sign 110 / 1157, kt. 2204, 1793 a kt. 2205, 1795.

⁶⁹ Neznáme prodejce z Rakovnického, Plzeňského a Kouřimského kraje. Tyto počty nekorrespondují s hustotou školské sítě tak, jak ji zrekonstruoval J. HANZAL, *Příspěvek k dějinám školství*, s. 232.

radní (13), méně pak ředitelé škol (7) a drobní úředníci (krajští, městští a panští). Takto uspořádaná síť byla tedy nevyrovnaná a ještě v roce 1795 byla kritizována kvůli své neúplnosti. Přesto tento systém vytrval do první poloviny 19. století, kdy nabyl větších rozměrů a soustředil se výhradně v rukou knihvazačů a kupců.⁷⁰

Ve stejné době, kdy si tiskárna normální školy vytvořila nezávislou síť s více než stovkou prodejců a záměrně obešla místní tiskaře-knihkupce, vytvářel Matěj Václav Kramerius vlastní síť korespondentů, kteří se starali o výběr předplatného, a Schönfeld přijímal předplatné novin i na poštách a ve stáncích s loteriemi. V této přechodné době, kdy rozvoj knižního odvětví nebyl schopen uspokojit poptávku po určitém zboží, musel státní podnik přijít s novou institucí, která by dokázala jeho ambiciózní záměr uskutečnit.

Závěr

Zavádění oficiálních učebnic na místní úrovni spočívalo zprvu na ústupcích vůči řídicím a centralizujícím zásadám, pak na odvážných místních iniciativách a na dílčích prostředcích určených k řešení nedostatků právní, finanční a obchodní infrastruktury země. Za pomoci tradičních nástrojů hospodářské politiky merkantilismu (přidělení monopolu, záruka prodeje) se tiskařský podnik budoval s využitím prosperujícího dynamického hospodářství, zato se rozcházel s předešlou státní politikou podpory daných profesí. Knihtiskárna se naopak snažila ovládat celý průběh výroby od sepsání až po prodej, podle obvyklé praxe této střední fáze růstu nakladatelského odvětví. Cílem zřízení tohoto státního podniku nebylo zavedení inovativního výrobku nebo nových technologií, jako tomu bylo v případě císařských a královských manufaktur. Nešlo tedy primárně o získání hospodářské nezávislosti odvětví a omezení dovozu podle zásad merkantilismu. Veškerá inovace spočívala v přizpůsobení nástroje reformy požadavkům tohoto projektu bez využití nových právních podmínek nebo dokonce bez úplné nezávislosti. Nicméně zisky tiskárny nezaručovaly Čechům pouze možnost distribuovat levně učebnice v němčině a češtině, ale také spolufinancovat rozvoj škol. Jsme daleko od modelu filantropických či náboženských nadací, stejně jako od čistě komerčních vydavatelů.

Na závěr můžeme vymezit různé typy adaptací plánované reformy během organizace tisku školních knih. První vyplývá z různorodosti zemí, ve kterých byla reforma uskutečněna: musely se tisknout české knihy a vzdálenost početného obyvatelstva nutila založit zemské nakladatelství. Další úpravy si vynutily strukturální rysy knižního odvětví: nebylo ještě možné centrálně tisknout industriálním způsobem pro velké území a trh s knihami nebyl dostatečně rozvinut, aby síť knihkupců pravidelně a hustě pokryla celé území. Proto se musel najít příhodný způsob, nejdříve založený na existující církevní síti, pak samostatný, aby knihy pronikly hladce na nejzákladnější územní úro-

---

⁷⁰ Viz seznam prodejců, SOA, Praha, SN, inv. č. 162: „Verzeichniß der licencirten Trafikanten. Alphabetisch chronologisch“ (bez data, ca. 1850). Též účetní knihy dokazují převahu těchto prodejců, kteří většinou užívají už jen 10% provize. Viz např. SOA, Praha, SN, inv. č. 403, Hlavní kniha z roku 1813–1814.

veň. Další velice důležitý faktor provedení adaptace vyplýval z konjunktury a v tomto ohledu se v českém případě stalo zásadním krokem přidělení jezuitské tiskárny Komisi pro normální školy jakožto státní organizaci. Nakonec se nenahraditelným vektorem odchýlení od původního plánu jeví iniciativa místních činitelů. Zprvu hrála roli všeobecná vůle podpořit místní ekonomické podmínky, pak vlastní angažovanost a osvojení projektu místními aktéry, kteří dali popud zvláštnímu nakladatelskému programu.

Byl to Karl Heinrich Seibt, gymnaziální ředitel s titulem dohlížitel („Aufseher“) Tiskárny normálních škol, kdo nejlépe vyjádřil a hájil zvláštnost tohoto podniku, když po smrti Antona Elsenwangerera v lednu 1784 vyvstala otázka přenesení řízení tiskárny na nového hospodářského správce prostřednictvím pachtu. O místo správce se tehdy ucházeli čtyři pražští tiskaři.⁷¹ Každý z nich, znaje obvyklé požadavky, vyzdvihoval ve své žádosti své postavení v odvětví, své zkušenosti, dovednosti v oblasti techniky i vedení, jakož i svou křehkou ekonomickou situaci, která by se vyřešila získáním této pozice. Schönfeld se nijak nesnažil představit, spokojil se s otázkou, jaké by byly podmínky pachtu.

Ale Seibt hájil naprosto jiné řešení.⁷² Ve zprávě z ledna 1784 zdůraznil, že tiskárna je opravdovým nakladatelstvím s širokým záběrem, nejen pouhou tiskárnou učebnic „jako ve Vídni“. Z tohoto důvodu by se soukromé zájmy tiskaře-knihkupce působícího ve městě dostaly do rozporu se zájmy „institutu“ – jak nazval řízení škol jako celek. Soukromý správce tiskárny by si neodpustil svěřit obtíže řízení tiskárny komisi pro normální školy – zejména šíření knih zdarma a řešení skladových zásob jezuitských knih. To by následně zbavilo komisi části zisku. Seibt upozornil, že je tiskárna „Causa pia et publica“, a pokud měla být zachována, bylo třeba do čela tiskárny jmenovat zaměstnance pravidelně placeného komisí, nikoli správce zainteresovaného na zisku. Seibt navrhl Františka Jana Tomsu, tehdy již působícího v tiskárně jako překladatel a korektor. Schulstein k návrhu dodal jen „Damit gänzlich einverstanden“. Jak je vidět, status tohoto podniku se utvářel v pojmech, které mají do dnes určitou aktualitu – střet zájmů, veřejný zájem, obecný prospěch. Trvalo však několik let, než bylo Seibtovo řešení oficiálně přijato – až roku 1787. A snad není náhodou, že i ve Vídni ve stejném roce převzala správu školního nakladatelství do svých rukou komise Dolních Rakous. Vyšlo tam totiž najevo, jak výnosnou záležitostí představuje autonomní státní nakladatelství těžící ze státního monopolu na produkty vnucené do každé domácnosti.⁷³

⁷¹ NA, Praha, KNŠ, kt. 54, inv. č. 120, 19. 1. 1784 bod 49. Žádosti podali Johann Ferdinand Edler Schönfeld (15. 1. 1784), Anton Hladký (14. 1. 1784), Johann Joseph Gröbl (14. 1. 1784) a Joseph Emmanuel Diesbach (17. 1. 1784).

⁷² NA, Praha, KNŠ, kt. 54, inv. č. 120, 19. 1. 1784, bod 49, Seibtova nota nese datum 19. 1. 1784.

⁷³ Studie vznikla v rámci projektu podporovaného Grantovou agenturou České republiky (GA15-22253S) „Budování národa čtenářů. Síť, podniky a protagonisté knižního trhu v Čechách (1749–1848)“.

